

Az önellátó gazdálkodás korlátainak multidiszciplináris elemzése a rurális mélyszegénység esetében

Méreiné Berki Boglárka¹

A dolgozat a vidéki mélyszegénységre jellemző általános problémakört egy tevékenységre fókuszálva próbálja megragadni. Ez a tevékenység az önellátó gazdálkodás. Magyarországon több olyan program és kezdeményezés van, amelyik ezen keresztül próbálja összekapcsolni a méltányosság és hatékonyság elemeit a szegénység támogatása esetében. Kérdés azonban, hogy a hatékonyságot csupán gazdasági oldalról vizsgáljuk meg, vagy fontosak lehetnek egyéb, ehhez szorosan nem kapcsolódó elemek is. A kutatás abból indul ki, hogy ezek az elemek meghatározó szerephez juthatnak egy ilyen program kapcsán. A dolgozat alapkérdése, hogy egyrészt melyek ezek az elemek, másrészt, hogy mit nevezünk hatékonyságnak.

A szakirodalmi elemzésnél ebből kifolyólag több diszciplína releváns elméletei is bemutatásra kerülnek. Ezeknek az elméleteknek a kiválasztásánál fontos szempont volt, hogy problémaközpontúak legyenek, és egyértelmű párhuzamot vonhassunk közöttük és a bemutatott programok gyakorlatban megvalósult jellemzői között.

A kutatás legfontosabb következtetései között szerepel, hogy a gazdasági hatékonyság a támogató programok esetében mérsékelt, viszont más megközelítésben jelentkezhetnek hosszú távú pozitív hatások. A következtetések között az is szerepel, hogy a multidiszciplináris elméletek és az empirikus kutatás összekapcsolása után mely tényezőket találtam egy ilyen támogatási program megvalósítása mögött meghatározónak.

Kulcsszavak: önellátó gazdálkodás, mélyszegénység, hatékonyság-méltányosság, vidék

1. Bevezetés

A kereskedelmi média közreműködésével 2011-ben vált országsszerte ismertté a Minden Gyerek Lakjon Jól! Alapítvány. A „hal helyett hálót” támogatási módszer országsszerte népszerűvé tette az akciót, azonban az adományok kiosztása után egyre gyakrabban jelentek meg olyan médiatartalmak, amelyek az akció lokális sikertelenségeiről számoltak be.² Mindenképp figyelemreméltónak találtam a kezdeménye-

¹ Méreiné Berki Boglárka, okleveles szociológus – Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Regionális és környezeti gazdaságtan (MSc) szakos hallgató - Szegedi Tudományegyetem Gazdaságtudományi Kar. A tanulmány a 2015. évi, XXXII. OTDK-n 2. helyezést elért dolgozat alapján készült. Témavezető: Dr. Málóvics György, egyetemi docens

² <http://minden.cartmen.hu/eredmenyek>

zést, ám hamar rá kellett jönnöm arra, hogy a hozzá kapcsolódó jelenségek megértéséhez a megjelent médiatartalmaknál sokkal tágabb kontextusban kell vizsgálni...

Ma Magyarországon kiemelten szükséges foglalkozni a rurális térségekben felmerülő szociális problémákkal, mellette úgy gondolom, hogy ha egy hosszú távú problémamegoldásra törekszünk, valóban a „hal helyett háló” módszerének alkalmazására van szükség, azaz a méltányosság és hatékonyság elveit együttesen kell figyelembe vennünk.

A rurális térségekben kézenfekvő a mezőgazdasági termelés nyújtotta lehetőségekből kiindulni, azonban a piaci- és munkalehetőségek meglehetősen szűkösek, ezért első lépésként legtöbb esetben az önellátó élelmiszertermelés, háztáji gazdálkodás megvalósítása jelenik meg a programokban.

Ha pusztán közgazdasági szemlélettel vizsgálódunk már a téma felületes elemzésekor is felszínre kerülnek bizonyos ellentmondások. Mi lehet az oka annak, hogy a mélyszegénységben élők egy része nem tud élni a kezdeményezések nyújtotta lehetőségekkel,³ míg mások ugyanolyan mértékű gazdasági tőkével a kezükben képesek az önellátó gazdálkodásra? Mi az oka annak, hogy a legintenzívebb önellátás a középső és alsó-közép jövedelmi helyzetűek megélhetési módja, holott a mezőgazdasági kistermelés és önellátó gazdálkodás a legalsó decilis egyik legkézenfekvőbb megélhetési stratégiája lehetne a vidéki területeken (Spéder 2002)? Elegendő-e hasonló programok kidolgozásakor csupán a politikai és gazdasági körülményeket figyelembe venni?

Sok program és kezdeményezés jövedelmi oldalról közelíti meg a mélyszegénység problémakörét, holott ez csak a jéghegy csúcsa. Meggyőződésem, hogy a szegénység elleni küzdelem sokszor azért ér el mérsékelt hatékonysági fokot, mert a programok kidolgozói csupán egy vagy kettő diszciplína keretei között közelítik meg a kérdést.

Dolgozatom célja a különböző tudományágak olyan releváns elméleteinek kiválasztása és bemutatása, amelyek problémaközpontú elemzésével láthatóvá válhatnak a támogatási metódus korlátai, és ami még fontosabb, az abban rejlő lehetőségek is.

A dolgozat fő irányvonalának elemzése három példa, a szociális földprogram, a „Tandem” program kunszentmártoni példája és a Minden Gyerek Lakjon Jól! kezdeményezés segítségével történik meg.

Ezek ismeretében nem nehéz kitalálni a dolgozat fő hipotézisét, ami természetesen az, hogy egy program sikeressége nagyban függ attól, hogy a programgazdák milyen mértékben veszik figyelembe a program kidolgozásánál és működtetésénél a politikai és gazdasági tényezőkhöz túlmutató egyéb releváns elemeket. Ez azonban

http://hvg.hu/itthon/20110803_minden_gyerek_lakjon_jol_allatok/http://nol.hu/belfold/eladtak_a_jotekonyisagi_csirkeket_-1157641 <http://www.origo.hu/itthon/20110803-elfogynak-az-adomanyba-kapott-allatok-borsodabaujzemplen-megyeben.html>

így túl általános. A dolgozat végére tisztázni szeretném, hogy pontosan mit is értünk sikeresség alatt, illetve melyek azok a multidiszciplináris tényezők, amelyek figyelembevételre hozzájárulhat ehhez. A példákon keresztül az egymást kiegészítő, egymással szorosan összefonódó vagy épp próbára tevő elméleti diszciplínák reményeim szerint a dolgozat végére egy olyan kollektív egészé állnak össze, amely a későbbiekben hatékony kiindulópontja lehet a rurális mélyszegénység helyzetét segítő támogatási programok kidolgozóinak vagy esetleg további kutatómunkáknak.

2. A lehetséges okok elméleti megközelítésben

Ebben a fejezetben, mint arról a bevezetőben szó volt, megpróbáltam összegyűjteni azokat a releváns elméleteket, amelyek segítségünkre lehetnek az önellátást ösztönző, mélyszegénységet támogató programok és kezdeményezések értékelése kapcsán. Az elméletek kiválasztása nem „ad hoc” jellegű. Az empirikus adatgyűjtés során kezdtek kirajzolódni számomra a példákban olyan „mintázatok” amelyekhez eddigi tudásomat alapul véve célirányosan megpróbáltam szakirodalmi fogódzókat keresni. Ez meghatározta a dolgozat valódi célját és a vizsgálódás irányvonalát is. Az olvasás és folyamatos adatgyűjtés során a szakirodalmak száma némileg bővült, de úgy gondolom többé-kevésbé sikerült körülhatárolnom azokat az elméleteket, amelyek tengelye mentén haladva a problematika nagy része lefedhető és értelmezhető.

Mielőtt bármilyen tudományág szemszögéből elméleti elemzéseket végeznénk, úgy gondolom elengedhetetlen a szegénység, azon belül is a mélyszegénység értelmezési keretrendszerének rövid ismertetése.

2.1. Szegénység elméletek, magyarországi vizsgálatok

A szegénység, azon belül is a mélyszegénység pontos definiálása számos módszertani nehézségbe ütközik és az elfogadott definíciók szinte minden esetben konszenzuson alapulnak. Az, hogy kiket tekintünk szegényeknek, és milyen arányban vannak jelen az adott társadalomban, nagyban függ a választott szegénységkonceptiótól (Spéder 2002, Andorka – Spéder 1994). A szociálpolitikai döntéseknél nagyon fontos az ilyen objektív kategóriák meghatározása (szegénységi küszöb, létminimum), amelyeknél abszolút (Rowntree 1991, Bokor 1987) és relatív módon is meghatározható a szegénység, mint társadalmi csoport (Coudouel et. al. 2002). A pusztán jövedelmi dimenziókon túllépve meghatározható a szegénység, mint depriváció, azaz valamitől való megfosztottság (Townsend 1997), vagy alapvető képességek hiánya (Sen 1997). Magyarországon a szegénységgel kapcsolatos kutatások a rendszerváltás után váltak intenzívvé, amelyek előbb jövedelmi oldalról közelítették meg a kérdést. A longitudinális vizsgálatoknak köszönhetően dinamikus elemeket is figyelembe véve (egyszeri szegények, tartós szegények) (Spéder 2002, Kornai 1993), majd pedig a leakeni indikátorrendszert elfogadva uniós sztenderdeknek megfelelően egyéb, szociális kirekesztődést reprezentáló indikátorokat is rendeltek a szegénység definiálásának módszertanához (Dennis – Guio 2003, Ladányi – Szelényi 2004).

Ezek kapcsolódó módszertana esetünkben nem feltétlenül releváns, sokkal inkább annak tekinthetők azok az elméletek, amelyek a mélyszegénységre fokozottan *jellemző tulajdonságok* megértéséhez járulnak hozzá.⁴

Az eddigi elméletekben elsősorban a szegénység „feltételei” jelentek meg, azonban léteznek olyan elméletek is, amelyek a szegénység *következményeivel*, a nélkülözések között élés egyéb velejáráival foglalkoznak. Először Oscar Lewis (1968) munkája kapcsán kezdték el használni a „szegénység kultúrája” kifejezést. Elmélete szerint a nélkülözések között élők egy sajátos, többségi társadalomtól elérő normarendszert hoznak létre, mely egyrészt a túlélésüket biztosítja, másrészt viszont szinte lehetetlenné teszi a kilépést és konzerválja a szegénységet. Az ő munkája nyújtott alapot a *miliókonceptió* kidolgozóinak is (Róbert 1997).⁵ Szintén ebből az elméleti irányvonalból, az Amerikai Egyesült Államokban indult ki az „*underclass*” diskurzus.⁶

A fő szegénységkonceptiók és elméletek felsorolásszerű ismertetése után, a következő alfejezetekben azok az elméletek következnek, amelyek konkrét elméleti és logikai tengelyét adják a kutatásaimnak.

2.2. Pierre Bourdieu tőketípusai

Pierre Bourdieu francia szociológus, filozófus, antropológus tőkeelméletével a hagyományos közgazdasági tőke értelmezési keretét bővítette ki a gazdaságtudományokon túllépve, kiterjesztve a szociológia tudományterületére. A társadalmi csereviszonyok nem korlátozódnak kizárólag árucserére, és a társadalmi folyamatok Bourdieu szerint nem a szerencsejátékokhoz hasonlóan zajlanak le, amikor a társadalmi létra legalsó fokáról egyből a legfelsőre kerülhetünk és fordítva. Ez igazolja azt a tényt is, hogy bizonyos társadalmi csoportok, például a mélyszegénységben élők, az anyagi támogatások ellenére is újra és újra, generációkon keresztül, nagy valószínűséggel reprodukálódnak. A társadalom perifériáján élőkre fokozottan jellemző a tőkehiány, ez azonban a Bourdieu-i értelmezésben nemcsak az alacsony jövedelmekben és vagyonban nyilvánul meg. Ha ez így lenne, akkor ezeknek a javaknak a pótlása teljes körű megoldást jelenhetne. Az elmélet alaptézisének ismertetése után az egyes tőke fajták problémaközpontú bemutatása következik.

⁴ Ezek részletesen a korlátok bemutatásánál kerülnek elő, így most csak bevezetesként, néhány fontosabb állomás lesz megemlítve.

⁵ A nyolcvanas években a német rétegződéskutatók elméletei szerint a társadalmi rétegek a rájuk jellemző értékek és életmódok komponensei segítségével határozhatók meg, ezt nevezték miliónek. A miliókonceptiónak különféle megközelítései léteznek, bemutatásuk nagyon hosszadalmas lenne. Mi az alapkövetkeztetésen kívül nem foglalkozunk ezzel részletesen.

⁶ Ebbe a kategóriába a halmozottan hátrányos helyzetű társadalmi csoportokat sorolták. Európai, némileg módosult változata az „*exclusion*” az 1990-es években nyert teret (Spéder 2002).

2.2.1. Gazdasági tőke

Gazdasági tőkeként Bourdieu a hagyományos közgazdasági értelemben vett tőkét definiálja. A gazdasági tőke közvetlenül pénzzé konvertálható, tulajdonjogi formában történő intézményesedésre hajlamos (Bourdieu 1986). Természetesen nem elhanyagolható a téma kapcsán a gazdasági tőke sem, hiszen, mint a példaként látni fogjuk, különösen markáns korlátként jelentkezhet a gazdasági tőke hiánya egy önálló gazdaság működtetésénél.

A dolgozat célja nem is ennek negligálása, hanem annak bizonyítása, hogy nem kizárólag a gazdasági tőke hiánya jelentkezhet korlátként- ezt megfordítva, sok esetben a gazdasági tőke, mint a támogatás tárgya nem elegendő, ha más tőketípusok csak korlátozott mértékben vannak jelen.

2.2.2. Kulturális tőke

Bourdieu szerint a kulturális tőke a különböző társadalmi osztályok között eltérően oszlik meg. Bourdieu szembe helyezkedik a humán tőke iskolájának feltevésével, mely szerint az oktatás, nevelés hozadéka pénzben kifejezhető, vagy közvetlenül azaz konvertálható, illetve ennek nagysága csak a beruházás mértéke és az egyéni képességek függvénye. Az ezen kívül eső különböző profitesélyek struktúráját nem veszik figyelembe. Bourdieu szerint mindezek mellett fontos lenne azzal is foglalkozni, hogy egyrészt egyes társadalmi osztályok, szereplők milyen jelentőséget tulajdonítanak erre irányuló gazdasági és kulturális beruházásoknak, valamint szerinte a humán tőke teoretikusai figyelmen kívül hagyják a legrejtettebb és leghatékonyabb nevelési beruházást. Ez nem más, mint a kulturális tőke transzmissziója korai szocializációnk során. Ennek színtere pedig a család.

Inkorporált kulturális tőke: Ez a tőketípus az elsajátított, bensővé tett (inkorporált) tudást jelenti. Személyhez kötött, felhalmozása időigényes, legkorábbi színtere a család. Deprivált csoportok esetén a családon belüli korai felhalmozás mértéke gyakran elmarad a társadalmilag elégséges szinttől, amely hátrány később tovább kumulálódik. Ez a probléma a szegénység előzményeként és következményeként is egyaránt megjelenhet.

Objektívált kulturális tőke: Az objektívált kulturális tőke a tudás tárgyiasult formája. Ez jelentkezhet egy könyv, egy kiadvány, egy tájékoztató internetes oldal vagy akár egy művészeti alkotás formájában. Értéke sok esetben kifejezhető gazdasági tőke formájában, hasznosításának képessége viszont gyakran összefüggésben van az egyén inkorporált kulturális tőkéjével. Akár egyik, akár másik tényezőt vesszük figyelembe, az egyértelműen látszik, hogy a szegénység esetében a lehetőségek itt is korlátozott mértékben jelennek meg.

Intézményesült kulturális tőke: Ez a tőketípus a kulturális kompetencia bizonyítékeként jelenik meg titulusok formájában. Ennek hiánya, vagy alacsony értéke a szegénység következményeként (alacsony inkorporált kulturális tőke, tandíjat nem

tudják kifizetni) és okaként is megjelenhet (alacsony iskolai végzettségük nagyobb esélye a munkanélküliségre)(Lannert 2003).

2.2.3. Társadalmi tőke

Társadalmi tőke alatt olyan erőforrásokat értünk, amelyek egy csoporthoz való tartozáson alapulnak. Ezek a gyakorlatban anyagi és/vagy szimbolikus csereviszonyok alapján léteznek. Számos előnyét élvezhetjük annak, ha egy közösséghez tartozunk. Erősödik a szubjektív biztonságérzetünk, segítheti a motivációt, bizonyos előnyökhöz, javakhoz rövidebb és egyszerűbb úton juthatunk hozzá.

Nem véletlen, hogy a különféle hazai és uniós programokban gyakran megjelenik a közösségfejlesztés stratégiája. Egy 2008-as hazai kutatás eredményei véleményem szerint kiválóan reprezentálják a közösség gyakorlati szerepét a mélyszegénység integrációjában.

A Grameen Bank (Yunus 1997) példájára magyarországi kísérletet végeztek.⁷ Ebben a kísérletben ötfős csoportok vehettek részt, akik egy részletes üzleti terv kidolgozása után egymillió forint hitelhez juthattak.⁸

A kísérlet során arra a következtetésre jutottak, hogy minél erősebb az összetartás egy csoporton belül, annál nagyobb sikerrel valósíthatják meg az ehhez hasonló programokat. A kísérletet végzők szerint a siker titka a modern csoportmarketing technikák alkalmazásában rejlett, de ez csak olyan csoportok esetén volt célravezető, akik már eleve működő közösségként funkcionáltak (Fleck - Szuhay 2013).

A társadalmi kapcsolatokat Bourdieu tőkeként értelmezi, de előfordulhatnak olyan esetek is, amikor ez „negatív hatású társadalmi tőkeként” jelenik meg. Erre kiváló példa a szegregátumokból való kitörés nehézsége.

Az utolsó gondolat ellenére is arra következtethetünk, hogy a szegénység esetében fokozott tőkehiány jelentkezik mindhárom tőketípus szempontjából. A tőkehiány ok és okozatként is szerepelhet, a kapcsolat oda-vissza is fennállhat. Az egyes tőketípusok egymással szoros összefüggésben vannak, a meglévő komponensek egymást erősítik, hiányuk pedig tovagyűrűző deprivációs hatást eredményez. Bourdieu, tanulmányának utolsó fejezetében a tőkeátalakulásokkal, a tőkeátváltással foglalkozik. Úgy gondolom, a tőkeátváltás *képessége*, illetve annak hiánya jelentős szerephez jut a mélyszegénység jelenségének általános vizsgálata és a dolgozat té-

⁷ Muhammad Yunus 1983-ban alapította meg a Grameen Bankot. Munkájáért 2006-ban Nobel-békedíjat kapott. A Bank az olyan legszegényebb társadalmi csoportoknak nyújt hitelt fedezet és garancia nélkül, akik a hagyományos pénzügyi rendszer keretein belül sohasem jutnának hitelhez. Ötfős csoportok vehetik fel a hitelt, vállalkozói ötletük megvalósítására. A tagok minimum heti rendszerességgel tartják a kapcsolatot egymással és a mentorukkal. A hitelkamat 20%, de a Bank nem zálogosít, és nem kér kezest sem. A modell lényege a kölcsönös bizalmon és kooperáción alapuló együttműködés. A tagoknak a mindennapi életben is követendő 16 pontból álló erkölcsi alapelveket kell elfogadni. Az egymásért való felelősségvállalás és szolidaritás fontos szerepet kap, azonban kudarc esetén nem tartoznak egymásért anyagi felelősséggel. - <http://www.grameen-info.org/>

⁸ A mélyszegénységben élő résztvevőket egyrészt interjúk készítése során, majd az interjúalanyoktól kiindulva hólabda-módszer alkalmazásával választották ki a legelmaradottabb kistérségekből.

mája kapcsán is, azonban előfordulhat néhány olyan, az empirikus kutatásaim alapján fontosnak tartott tényező, amellyel Bourdieu nem foglalkozik. A következő fejezetben a Bourdieu-féle tőkeátalakulások elemzését Amartya Sen képességszemléletén keresztül, és azzal kiegészítve szeretném elvégezni.

2.3. A szegénység, mint képességek hiánya

A tőkeelmélet szerint minden tőketípusban megvan a lehetőség, hogy előbb vagy utóbb gazdasági tőkévé konvertálódjon. A kulturális tőke esetében például tudásunkat, kompetenciánkat kamatoztathatjuk a munkaerőpiacon, így magasabb jövedelemre tehetünk szert, társadalmi tőkénk motivációt és biztos alapot nyújthat számunkra, ami szintén közreműködhet egy nagyobb mértékű jövedelemszerzésben, kiválthat bizonyos tranzakciós költségeket és így tovább. Mi a helyzet azonban, ha megfordítjuk az átváltás irányát? Az belátható, hogy gazdasági tőkével másféle tőketípusokra is szert lehet tenni, azonban számos esetben csak költséges átalakítási munkák során, egyes esetekben ezt affektív beruházások logikája alapján élhetik meg. Bourdieu szerint, amikor tőketípusok közötti átváltás történik az sok esetben egy hosszadalmas folyamat. De csak az idő befolyásolja az átváltások sikerességét? Amartya Sen képességszemléletének és Bourdieu tőkeelméletének kiindulópontja szembevetendő hasonlóságot mutat. A szegénység értelmezésének szempontjából mindketten kibővítik a pusztán jövedelem/gazdasági tőke hiányát. Sen (2003) szerint a gazdasági szabadsághiány másfajta szabadsághiányt feltételez és fordítva. Ennek ellenére a vagyon csupán a szabadság egy *eszköze*, egy *lehetőséget biztosíthat* arra, hogy elérjünk valamit. Az, hogy ez az eszköz mennyire hatékony szerepet játszik a jólétünk növelésében nem csak a vagyon nagyságától, hanem több egyéb tényezőtől is függ. Ebből következik, hogy az emberek képességeinek bővülése általában együtt jár a termelő és keresőképességük növekedésével is. Sen értelmezésében a képességek nem személyes kompetenciákat jelentenek, hanem tényleges szabadságot, tényleges lehetőséget valaminek a megtételére, vagy elérésére. Amikor Sen a szegénységről, mint képességek hiányáról beszél, nemcsak az inkorporált kulturális tőke hiányát jelöli meg. Elméletében az olyan korlátozó tényezők is szerepet játszanak, mint a munkanélküliség és annak súlyos velejárói, azaz a motiváltság-, önbecsülés csökkenése, elavuló szakképesítés, társas kapcsolatok leredukálódása, továbbá rossz egészségügyi állapot, iskolázottság hiánya, társadalmi kirekesztettség, családon belüli jövedelem méltánytalan elosztása (Sen 1997).

Felfedezhetők ezek között a tényezők között Bourdieu tőketípusai, de az is látszik, hogy számos, ehhez szorosan nem kapcsolódó elem is szerepel. A szegénység mérséklése a képességek (lehetőségek) bővítésével kell, hogy járjon, nem elegendő pusztán a jövedelemhiány enyhítése. Az eltérések értelmezésekor elengedhetetlen annak figyelembevétele, hogy Bourdieu elméletének elsődleges célja nem a szegénység és annak okainak definiálása illetve megoldási javaslat nyújtása volt.

Bourdieu tőkekonceptiója elsősorban egy rétegződésmélet, szemben a képesség-szemlélettel, ami sokkal univerzálisabb, összetettebb és cselekvésorientáltabb.

Többször előkerült már, hogy a mélyszegénységben élők szükségleteik kielégítésében erősen akadályozottak. Amikor a szükségletekről beszélünk, elengedhetetlen annak kifejtése, hogy mit is értünk pontosan szükségletek alatt. Az ide kapcsolódó elméletek segítségével a következő fejezet a szükségletek nézőpontjából vizsgálja meg a problémát.

2.4. Szükségletek

A szükségletekkel nagyon sok tudományterület foglalkozik. Úgy gondolom, hogy a dolgozat témája kapcsán a szükségletelméletek rendszerezését az *abszolút-relatív, individuális-társadalmi* dimenziókon keresztül a legcélravezetőbb elvégezni úgy, hogy közben a fő irányvonalat mindvégig szem előtt kell tartanunk.

Amikor abszolút szegénységről, létminimumról esik szó, akkor az alapvető szükségletek kielégítéséhez elegendő minimális jövedelem nagyságáról beszélünk. Ekkor rögtön felvetődik a kérdés, hogy *mit tekintünk alapvető szükségleteknek* és kielégíthető –e pusztán jövedelemmel? A létminimum és különféle szegénységküszöbök kiszámítása a szociálpolitikai döntéseknél meghatározó lehet, de természetesen *nem minden alapvető emberi szükséglet fejezhető ki a jövedelem függvényében*. A szükségletek legismertebb rendszerezése és a szükséglet-hierarchia megállapítása Abraham Maslow (1987) nevéhez fűződik. Elmélete szerint egyes szükségletek bizonyos fokú kielégítése a feltétele annak, hogy más szükségletek fellépjenek.⁹

Arról nincs egységes konszenzus, hogy alapvető szükségleteknek pusztán a fiziológiai szükségleteinket tekintjük (Murray 1938), vagy ezen túllépve egyéb társadalmi elemek is ebbe a kategóriába tartoznak (Ferge 2003, Tausz 2006, Doyal – Gough 1991).

Látható, hogy az abszolút szükségletek tekintetében nincs általános konszenzus, továbbá az is látszik, hogy bizonyos szükségletek nehezen értelmezhetők a minket körülvevő környezet nélkül. Ebből kiindulva a *relatív szükségletek* fogalma újabb értelmezési keretet biztosít számunka. Townsend objektív relatív depriváció elmélete szerint az alapvető szükségletek meghatározhatók, de csak adott közösségi keretben, társadalmi kontextusban.

A politikai döntések kereteként legtöbb esetben magát a nemzetállamot veszik, azonban az alapvető szükségletek (*basic needs*), mint láthattuk közösségenként, de akár egyénenként is eltérőek lehetnek (Fahey 2010). Ezek vizsgálatára egész sor tanulmány született. Szoros kapcsolatban áll a szubjektív jólléttel foglalkozó elméletekkel (*subjective well-being*). Egyes kutatók szerint ezek meghatározása sokkal fontosabb lehet egy szociálpolitikai döntés esetében, mint mondjuk a sze-

⁹ A Maslow-féle szükségletpiramis legalján az alapvető élettani szükségletek állnak, azt követi a biztonság iránti szükségletek, a szociális szükséglet, az elismerés iránti szükséglet végül pedig az önmegvalósítás.

génységi küszöbértékek vagy a létminimum (Guardiola - Munoz 2006). Ha individuális szempontból nézzük, ez függhet az életkortól, múltbeli élményektől, jövőbeli várakozásoktól és így tovább (Frey - Stutzer 2002). Az individuális tényezők kiegészülnek társadalmi, közösségi elvárásokkal, illetve a rendelkezésre álló, vagy kívánt anyagi eszközökkel.

Ha ennyi minden függvénye az, hogy mit tekinthetünk alapvető szükségleteknek van-e egyáltalán értelme ezek általános meghatározására tett kísérleteknek, illetve esetünkben milyen eszközökkel kezelhető ez a probléma? Véleményem szerint szociálpolitikai rendeletek és támogatási programok kidolgozásánál specifikus döntésekre van szükség. Egyrészt elengedhetetlen olyan viszonylag abszolút szükségletkategóriák dimenziójában gondolkodni, mint a létminimum, másrészt az egyéni szükségletek figyelembevétele sem elhanyagolható. Ezek legproduktívabb felhasználása szerintem a támogatottak bizonyos szintű bevonása lehet a döntésekbe. Ez annál nehezebb, minél nagyobb csoportról van szó.

Ha cselekvésorientáltan vizsgáljuk a problémát arra a következtetésre jutunk, hogy a *szükségletek kielégítésének módja* talán még ennél is szerteágazóbb és elentmondásosabb.

Az előző részfejezetekben feltételeztük, hogy a birtokolt tőketípusainkat és képességeinket felhasználva racionális döntéseket hozunk szükségleteink kielégítése céljából. Mi a helyzet azonban az olyan szituációkkal, amelyekben látszólag nem racionális döntések születnek? A mélyszegénységben élők problémái kapcsán sokszor találkozni azzal a nézőponttal, hogy részben vagy egészben maguk a szegények tehetők felelőssé sorsukért, mivel sorozatosan olyan döntéseket hoztak életük során, amelynek racionalitása megkérdőjelezhető. Ezek a döntések valóban nem racionálisak? Vagy csak attól a kontextustól függ, amelyben vizsgáljuk őket? Ezekre a kérdésekre elsősorban a pszichológia elméleteit tanulmányozva találtam válaszokat.

2.5. A szegénység pszichológiája

Ahogy azt korábban láthattuk, Oscar Lewis munkája rávilágított arra, hogy a szegény rétegek *sajátos kultúrával* rendelkeznek, melyek egy eltérő normarendszerbe beágyazott, ezáltal sok esetben, a többségi társadalom normarendszeréhez viszonyítva nem konvencionális attitűdökként nyilvánulnak meg. De miért és milyen viselkedésmódok jellemzőek fokozottan a deprivált rétegekre, és hogyan jelentkeznek ezek egy önellátó gazdaság működtetésének korlátjaként? Úgy gondolom, hogy elsősorban azok a tanulmányok jelenthetnek gyakorlati hasznosíthatóságot, amelyekben fokozottan foglalkoznak az egyes viselkedési minták mögött álló okokkal is.

Robert Castel (2000) a szegénységgel, mint „kiilleszkedett” társadalmi csoporttal foglalkozott. Ők a bizonytalan helyzethez alkalmazkodnak sokszor az integrációs zóna normarendszerének idegen eszközökkel (Kozma 2003). A deprivált rétegek vizsgálatakor gyakran megfigyelt jelenség a *jelenre orientált habitus* (Stewart

2001). Ennek értelmében a bizonytalanság és sebezhetőség miatt a jövőbeli lehetőségek fokozott mértékben diszkontálódnak.

Egy másik, figyelemreméltó elmélet, amely a kognitív pszichológiához áll közel, a nélkülözést, mint kognitív képességeinkre nyomást gyakorló terhet értelmezi. A 2013-as kutatás fő mondanivalója, hogy a szegénységből kitörni képtelen emberek elsősorban nem saját maguk hibáztathatók sorsukért, illetve elsődlegesen a kognitív képességek hiánya sem, hanem az a mentális teher maga, amit a mindennapi nélkülözés és az ehhez kapcsolódó folyamatosan felmerülő problémák áthidalásának kényszere jelent (Mani et. al. 2013).

A különböző tudományágak elméleteit vizsgálva jól látszik, hogy részben átfedik, és részben kiegészítik egymást. Első ránézésre bonyolultnak és összetettnek tűnhet az elméleti háttér, de úgy gondolom, egy-egy elmélet vagy diszciplína önkényes kiragadásával és kizárólagos alkalmazásával olyan lényeges tulajdonságok láthatósága veszne el, amelyek megléte nélkül hamis kiindulási alapot kapnánk bármilyen program vagy kezdeményezés vizsgálatkor (amire a következőkben kerül sor), esetleg kidolgozásakor. Az önellátó élelmiszertermelés esetében meghatározó szerephez jut a termelő tudása, képzettsége, kapcsolatai, a szabad választás képessége, jövedelmi és társadalmi lehetőségei. Fontos indulási alap a megfelelő motiváció, ami szoros kapcsolatban áll az általános, társadalmi, közösségi és egyéni szükségletek kielégítése iránt érzett igénnyel. Kellő hozzáértéssel és célirányos munkával a tulajdonságok fejleszthetők, a képességek a tevékenység szolgálatába állíthatók, még az igények, szükségletek is módosulhatnak. Ezt még befolyásolhatják az olyan *makroszintű elemek*, mint a politikai, gazdasági, társadalmi és szociokulturális környezet.

3. Megvalósult önellátó tevékenységek

Alapvetően időben és aggregációs szinten is eltérő gazdasági tevékenységet vizsgáltam. Céloom nem ezek összehasonlítása volt, hanem az előbb említett kulcsfontosságú elemek azonosítása. Elsőnek a *hagyományon alapuló*, kollektivizálás előtti paraszti gazdaságokat, majd a *szervezettségen alapuló* magyar agrármodellt, ahol a háztáji gazdaságok a termelőszövetkezetekkel együtt integrált egységet alkottak, végül pedig az *elhivatottságon alapuló* Szeri Ökotanyák szövetségét vizsgáltam. (1. táblázat).

1. táblázat Az önellátó/háztáji gazdálkodás néhány magyarországi példája és jellemzőik

	önellátás mértéke	kulturális tőke	társadalmi tőke	legfontosabb jellemző
önellátó paraszti gazdaságok	nagyon magas, önfenntartás valósult meg	magas inkorporált kulturális tőke megszerzése, színtere a család	magas, családi kötelék jelenti	HAGYOMÁNY
magyar agrármodell/háztájk	kiegészítő tevékenység	magas kulturális tőke, nagy részét a közreműködő szakemberek birtokolják	magas, formalizált, termelőszövetkezetek keretén belül	SZERVEZETTSÉG
ökotanyák (SZÖSZ)	viszonylag magas, főleg élelmiszer-szükségletek kielégítése, egyes esetekben önfenntartó	magas kulturális tőke, megszerzése önképzéssel, színtere a közösség, képzési programok, internet, szakirodalom (objektívált kulturális tőke)	magas, közösség jelenti	ELHIVATOTTSÁG

Forrás: saját szerkesztés

Az *elméleti alapnál* a szegénység jelenségének multidiszciplináris értelmezési szempontjai, ezeken keresztül a kapcsolódó jelenségek magyarázata történt, majd az önellátó gazdálkodás, annak értelmezési kerete és *sikeres működési példái* kerültek bemutatásra. Ezek a példák nem a rurális mélyszegénység támogatásának céljából valósultak meg. *Összekapcsolásukra* a következő fejezetekben kerül sor, amely egyben a dolgozat fő irányvonala is. Ezekben olyan programokkal és kezdeményezésekkel fogok foglalkozni, amelyek a *rurális mélyszegénység támogatását*, (hosszú távú célként a támogatott körből való kikerülését) *önellátó gazdálkodás megvalósításával* kívánják elérni. Az előző fejezet igazi célját akkor fogja elérni, amikor ezekkel támogatási programokkal kerülnek összehasonlításra az itt felsorakoztatott és rendszerezett példák.

4. Módszertan

A kutatás során a *deduktív és induktív logika egyfajta keverékét* alkalmaztam. Gyakorlatban ez úgy történt, hogy a kutatási kérdések megválaszolását (és megfogalmazását is) logikai elméletek felállításával kezdtem, majd ezekhez kerestem szakiro-

dalmi fogódzókat, illetve ezzel párhuzamosan elkezdtem az empirikus kutatást is. Ekkor még szekunder források segítségével vizsgáltam konkrét programokat. Minél szélesebb körű szakirodalmi és szekunder ismeretekre tettem szert, annál több olyan elem vált láthatóvá, amely további logikai irányvonalak elindítását tették szükségessé. A teljes körű elemzés érdekében az *elméleti háttérrel több diszciplína felé* is ki kellett terjesztenem, amelyekre ezek után tudatosan kerestem *gyakorlati példákat*. Emellett végig törekedtem arra, hogy nyitott maradjak a problematika eddig nem vizsgált, időközben előkerülő értelmezési aspektusainak irányába is. Ez azt eredményezte, hogy a folyamat *fordítva is elindult*, azaz az empirikus kutatás során olyan *szabályszerűségek* váltak láthatóvá, amelyekből újabb *elméleti következtetéseket* tudtam levonni. Itt kapcsolódtak be a kutatás irányvonalába az induktív logikai elemek. A szakirodalmi áttekintés és a másodelemzés után a primer adatgyűjtés következett. Ennek elvégzésére a *kvalitatív módszereket* tartottam legalkalmasabbnak.

Az információk összegyűjtése félig strukturált, személyes és telefonos interjúk, valamint fókuszcsoport-vizsgálatok segítségével történt. Kérdőíves felmérést az ökotanyák vizsgálatakor végeztem. Meghatározónak találtam az interjúalanyok megfigyeléseit, véleményét, amelyek alapja szakértelmük illetve tapasztalataik voltak. Sok esetben ők is újabb elemzési nézőpontot vetettek fel számomra. Kiemelten három programot vizsgáltam meg, nevezetesen Katymár település példáját, ami a *szociális földprogrammal* kapcsolódik össze, a *Minden Gyerek Lakjon Jól!* Alapítvány támogató kezdeményezését, melyben 13 település és egy támogatott család vonatkozásában készítettem interjúkat, illetve a *Tandem* nevű egyházi szervezésű integrációs program Kunszentmártoni példáját, ahol a program menedzsmentjének két tagjával sikerült fókuszcsoport-vizsgálatot készítenem. A kvalitatív módszerek alkalmazását a primer adatgyűjtés során végig indokoltnak találtam, azonban időközben számos ehhez kapcsolódó módszertani nehézséggel kellett szembesülnöm.

Tisztában vagyok azzal, hogy időbeli, anyagi és kapcsolati tőkém korlátai miatt az empirikus kutatásom nem tekinthető teljes körűnek. Ennek ellenére úgy gondolom, hogy mégis sikerült olyan értékelhető összefüggéseket találnom, amelyek további kutatómunkák hatékony kiindulási alapjául szolgálhatnak, és ha korlátozott mértékben is, de alkalmasak lehetnek egyes tudományos következtetések levonására és a kutatási kérdéseim megválaszolására. A további módszertani elemekre a konkrét programok bemutatásakor térek ki.

5. A rurális mélyszegénység számára nyújtott önellátást ösztönző támogatások

Ebben a fejezetben a kutatási téma fő irányvonalának elemzése történik. Ahogy arról már korábban szó volt, három támogatási programmal foglalkozom, név szerint a szociális földprogrammal, a Tandem-program kunszentmártoni példájával és a Minden Gyerek Lakjon Jól! Alapítvány önellátást ösztönző támogató tevékenységével. Bár a programok mindegyikében ugyanaz a központi elem, a megvalósítás módja és

az elért eredmények mindhárom esetben eltérőek. A célom az, hogy az elméleti alap és a fenti példák segítségével az eltérő hatások tudományos szempontból is értelmezhetőek legyenek.

5.1. Szociális földprogram – Katymár példája

A szociális földprogramhoz kapcsolódó fő szakmai koncepció az volt, hogy a munkanélküliség és a területi egyenlőtlenségek által leginkább sújtott településeken egy olyan szociális támogatási metódus szükséges, amely úgy biztosítja a megélhetést, hogy abban a támogatottak is aktívan közreműködnek (Bartal 2001, Szoboszlai 2001). A program egyik sajátossága, hogy a források elosztása és felhasználása is decentralizáltan történik, a gyakorlatban az önkormányzatok vezetésével. Ebből következik, hogy településenként eltérő módon valósult meg a program.

Katymáron a megvalósításának egy speciális, és saját megítélésem szerint sikeres formáját találtam.¹⁰ Katymár többszörösen hátrányos helyzetben levő település egy szintén hátrányos régióban, a Bácsalmási járásban helyezkedik el. 2000 és 2002 között az alacsony ingatlanárak miatt és a könnyebb megélhetés reményében az ország különböző helyeiről körülbelül 150-200 mélyszegénységben élő roma család költözött ide. Ezek a családok sem egymással, sem a település többi lakosával nem alkottak közösséget, nem tudtak beilleszkedni. Becslések szerint a lakosság 10-15 százaléka mélyszegénységben él.

A szociális földprogram 2005-ben indult Katymáron. Itt egy egyedülálló modell valósult meg, mivel egy ügynevezett „ölelkező program” indult el egy helyi célcsoport kezdeményezése következtében. A szociális földprogram egy pályázati konstrukcióban kapcsolódott össze a Biztos Kezdet programmal, melynek keretében jöhetett létre a Szivárványsziget Biztos Kezdet Gyerekház.

2006-ban új vezetőség felállítását követően szakmaközi együttműködés jött létre a település vezetőségével, helyi pedagógusokkal, humán és pénzügyi szakemberekkel. A további támogatási programokban való részvételnél előnyt élvezett az, aki rendszeresen látogatta a Gyerekházat (szülők és gyerekek együtt), továbbá ingyenes uzsonnával, gyerekprogramokkal tették a célcsoportot motiválttá. Az uzsonnát az édesanyjakkal közösen készítették el.¹¹ Az intézmény maga is önellátó élelmi-szertermelésbe kezdett. A munkát a támogatottak végzik az intézmény kertjében, így gyakorlati tudásra tehetnek szert. A termékeket a közintézményeket ellátó önkormányzati konyha használja föl. A támogatottak minden évben otthoni felhasználásra igény szerint vetőmagot és haszonállatokat kapnak. A szakmai „team” rendszeresen,

¹⁰ A Katymári példa esetében a település alpolgármesterével, Zélityné Vass Andreával készített személyes interjúm (2014. 09. 15.), az InnoServ Katymárra vonatkozó esettanulmánya, ehhez kapcsolódó szakemberekkel és támogatottakkal készített interjúi (2013) és Farkas Zsombor esettanulmánya (2013) volt segítségemre.

¹¹ Göcseiné Vujkov Anikó beszámolója alapján (Szivárványsziget Biztos Kezdet Gyerekház vezetője) – InnoServ interjú)

személyesen ellenőrzi a családokat. Az interjú során az is kiderült, hogy a támogatók maguk is igénylik ezt.

Uniói forrásokat a „Mélyszegénység program” segítségével sikerült bevonni.¹² A szociális földprogrammal és a Gyerekházzal összekapcsolódva komplex módon tovább bővítették a szegénységgel kapcsolatos problémák kezelési területeit.¹³

Kétségtelen, hogy a program működése elindított olyan folyamatokat, amelyek pozitív irányba hathatnak a lokális szintű szegénység elleni küzdelemben, azonban ennek eredményei gazdasági szempontból nagyon nehezen mérhetőek. Egyrészt számos olyan megfoghatatlan elem játszik szerepet, amit objektív mutatókkal nem lehet leképezni, másrészt a legtöbb tudományosan is mérhető eredmény csak évek, esetleg évtizedek múlva fog jelentkezni. Ezekkel a tényezőkkel összevetve a következtetéseknél fogok részletesen foglalkozni.

Látható, hogy Katymár esetében messze *többről van szó, mint az önellátó háztáji gazdálkodásról*. A megvalósítás eredményei a *komplexitásnak*, a szakmaközi együttműködésnek, és a probléma számos nézőpontból történő (*multidiszciplináris megközelítésének* és orvoslásának köszönhetőek. Biztató, hogy a támogatók közösséggé szerveződtek és az is biztató, hogy önként vesznek részt a különböző kapcsolódó projektekben. Tradíció (nagyon sok hátrányos helyzetű család városokból települt ide), és elhivatottság híján a munkájukat hivatásként végző szakértők általi, helyi sajátosságokat figyelembevevő *szervezettség* vált a program megvalósításának fő mozgatórugójává.

5.2. Tandem – „SEGÍTS MAGADON... rászoruló családok öfenntartóvá válása a kunszentmártoni Szent Márton Plébánián”

A Tandem program egyházi kezdeményezésű, 2014-ben az Esélyegyenlőségi Díjra javasolták.¹⁴ A lehetőségek és körülmények figyelembevételével az önellátó élelmiszertermelés tematikája köré szervezték a programot.

Eredetileg 70 résztvevőt szólítottak meg, de amikor kiderült, hogy ez a projekt nem csupán természetbeni támogatást jelent, hanem komoly kötelezettség és elfoglaltság is jár vele, 12 család maradt. A családok mindegyike halmozottan hátrányos helyzetű, mélyszegénységben él. A menedzsmet a helyi plébános vezetésével hiva-

¹² TÁMOP-5.1.3.-09/2-2010-0045

¹³ Gazdaprogram, aktív közösségfejlesztés, hátrányos helyzetű gyerekek iskolai felkészítése és korrepetálása, adósságkezelés, életvezetési tanácsadás. Összesen 70 család került bevonásra.

¹⁴ A pályázat kiírója az Ökumenikus Fejlesztési Alap, helyi megvalósítása pedig a kunszentmártoni Szent Márton plébánia irányításával történik. 2013 októberében a plébánia Karitás vezetője, a családsegítő szolgálat szakembereivel és a Cigány Nemzetiségi Önkormányzat elnökével közösen 12 roma családot választottak ki a programban való részvételre, akikkel a plébánia együttműködési megállapodást írt alá. A résztvevők ellenőrzése egy pontozásos módszer alapján történt. Pontozták az aktivitást, a képzések látogatását, a munkához való hozzáállást (pontosság, szorgalom). Ezeket a pontokat rendszeres időközönként összesítették és ennek arányában részesülhettek a közös konyhakertben megtermelt élelmiszerből. A pályázat kiírója egy 60%-os teljesítményminimumot is meghatározott, amelynek minden résztvevő megfelelt.

tásszerűen, ingyen végezte munkáját. Munkájukat felkért szakemberek segítették. Két agrármérnök, egy családsegítő és egy munkaügyi szakember segédkezett az elméleti és gyakorlati tudás átadásával.

Ősszel és a téli hónapokban intenzív képzés és különböző tréningek valósultak meg (személyiségfejlesztő tréningek, munkaügyi ismeretek, növénytermesztési és állattenyésztési ismeretek). Tavasszal egy magánszemély által felajánlott 2000 négyzetméteres kísérleti konyhakertben a résztvevők gyakorlati tudásra is szert tehettek. A szakemberek és a menedzsment a családokat rendszeresen látogatták. A tapasztalatok alapján a családok a látogatások során, személyes környezetükben megnyíltak, problémáikról őszintén beszéltek (drog, betegség, családon belüli erőszak). A támogatottak és a plébánia dolgozói között bizalmi kapcsolat alakulhatott ki. A programon kívül otthoni vetőmag és baromfiosztásra is sort került. A Tandem projektben résztvevők kimagaslóan jobb eredményeket produkáltak az ellenőrzések során a többi támogatott és korábbi teljesítményükhöz képest is.¹⁵

Mivel a Katolikus Egyház volt a program lebonyolítója, így a hitélet is kezdett egyre aktívabbá válni, ami a mai napig tart. A tagok egymást segítették, motiválták. A közösségi preferenciák közé beilleszkedett a programokban való aktív részvétel, a szorgalom és a megbízhatóság.

Gazdasági eredményesség szempontjából egyelőre itt sem értek el kimagasló sikereket. A szervezők hosszú távú céljai között itt is van egy szociális szövetkezet létrehozatala,¹⁶ ami némileg növelheti a gazdasági eredményességet, valamint a bemutatott program alapul szolgálhat a megvalósításban. Ebben a programban is a legjelentősebb elem a tervezés, megvalósítás és monitoring során tanúsított *szervezettség*, de mivel Kunszentmárton hosszú idő óta agrártelepülés *kis mértékben helyet kap a tradíció*, és bár nem a környezettudatos, vegyszermentes életmód a motiváló erő, hanem a vallási közösséghez való tartozás, mégis helyet kap a program során felszínre jövő *elhivatottság* érzése is.

Az eddigi programok lokális keretek között működő, gondosan kidolgozott, szervezett módon megvalósuló, folyamatosan ellenőrzött tevékenységek köré szerveződtek. Közös pont, hogy nem csak a gazdasági dimenziókat vették figyelembe, hanem a kapcsolódó elemek segítségével a mezőgazdasági termelésen túllépve egyéb képességek fejlesztését is célként tűzték ki. A következő fejezetben bemutatott kezdeményezés nem lokális szinten valósul meg, hanem egy egész országra kiterjedő támogatási akcióról van szó. Lokális szinten, nem kötelező jelleggel, az önkormányzatokra bízzák a program köré szerveződő hatékonysági feltételek előteremtését.

¹⁵ Közben a programon kívül is osztott vetőmagot a plébánia

¹⁶ Ez a kézirat lezárása óta megvalósult és eredményesen működik

5.3. Minden Gyerek Lakjon Jól!

A Minden Gyerek Lakjon Jól! civil kezdeményezést 2010-ben hívta életre Hegedűs Zsuzsa szociológus, aki külföldi tapasztalataiból és a magyar agrármodell példájából kiindulva arra a következtetésre jutott, hogy a társadalom perifériáján élő gyerekek alultápláltságát lehatékonyabban mini háztáji gazdaságok életre hívásával lehetne mérsékelni¹⁷ 2011 óta folyamatosan oszt az alapítvány a vidéken élő rászoruló családok számára vetőmagot és haszonállatokat (kacsát, csirkét, nyulat és ott, ahol az önkormányzat vállalja a takarmányozás segítését, sertést).

Félig strukturált interjút összesen 12 önkormányzat településein készítettem, amelyeket a megjelent médiatartalmak alapján illetve szűrőpróba szerűen választottam ki. Továbbá két mélyszegénységben élő sokgyermekes nagycsaláddal készítettem interjút. Az eredetileg három nézőpontból¹⁸ tervezett vizsgálat sajnos itt lezárult, mivel az alapítvány többszöri, több csatornán történő megkeresésemre sem reagált.

Az önkormányzatok képviselői közül *négy alapvetően sikeresnek értékelte* esetükben a kezdeményezést. *Hat önkormányzat tapasztalatai főleg rosszak voltak, kettő pedig* semmilyen utólagos ellenőrzést nem végzett, így az interjúalanyom *nem tudta eldönteni*, hogy a kezdeményezés eredményes vagy nem.¹⁹

Első tapasztalatom az volt, hogy a siker vagy sikertelenség nagyban *függött a település elhelyezkedésétől*. A hegyvidéki területeken elhelyezkedők tapasztalatai főleg rosszak voltak. Ezeken a településeken korábban bányászattal foglalkoztak, így a helyiek többsége mögött nem áll a mezőgazdasági termelés hagyománya. Ehhez sem életmódjuk, sem kulturális tőkéjük nem illeszkedik. Ezeken a településeken vagy kárba veszett az adomány jelentős része (az állatok elpusztultak, a vetőmagot nem vetették el), vagy egy, vagy két helyi lakos jóval a piaci ár alatt felvásárolta a kiosztott adományokat a támogatottaktól.²⁰ A települések nagysága, a támogatottak száma és a sikeresség között nem találtam összefüggést.

Következő körben az osztott *adományok összetételéből* és az *akció lebonyolításának szempontjából* indultam ki. Mind a sikeres, mind a sikertelen települések esetében említették, hogy az *állattartással jobban meggyűlt a támogatottak baja*, mint a vetőmagokkal.²¹ Hét interjú esetén említették, hogy az *alapítvány nem hagyott elég időt az önkormányzatoknak az adományozás megszervezésére*.

¹⁷ Interjú: 2013. május 24. (TV2)

¹⁸ önkormányzatok, támogatottak, alapítvány

¹⁹ Több településen is kérték, hogy ne írjam le, hogy ők rossz tapasztalatokat gyűjtöttek, mert attól félnek, hogy a következő évben emiatt kieshetnek a támogatottak köréből, így a dolgozatban csak a települések releváns jellemzői, és a felmerülő problémák név nélkül szerepelnek. Konkrét településnevet csak ott említek, ahol ehhez hozzájárultak.

²⁰ Vizsláson az már adományokat hozó teherautó mögött gazdát cseréltek a háziállatok.

²¹ Az állattartás egy magasabb forgótöke igényes mezőgazdasági tevékenység. Problémaként említették meg, hogy ahogy a kapott takarmány elfogyott az állatokat eladták vagy levágták. Sok esetben nem volt megfelelő helye az állatoknak, ezt előzőleg nem ellenőrizték, így a téli hónapokban sok állat megfagyott. Négy helyen is megemlítették, hogy a csirkék és a kacsák eleve rossz egészségi állapotban érkeztek meg a településekre, így nem sokkal az átadás után nagy részük elpusztult. Egy településen

Harmadik körben az önkormányzatok, az általuk működtetett *szervezetek* (családsegítők, védőnői hálózat) és a *támogatottak viszonyát* vizsgáltam. Az interjúk során arra a következtetésre jutottam, hogy azok a települések teljesítettek jobban, ahol a támogatottakkal való kapcsolattartás élénkebb, a szociális háló jobban működik.²² Tisztában vagyok azzal, hogy a kutatásom nem reprezentatív, hiszen ehhez sokkal nagyobb mintára lenne szükség. Tovább torzíthatja a mintát, hogy Baks és Balástya, ahol személyes interjút készítettem egymáshoz közel eső, földrajzi szempontból meglehetősen hasonló település. Ezen kívül három médiában megjelent település nem véletlenszerűen került kiválasztásra, hanem a cikkekben szereplő információkat szerettem volna pontosítani. Úgy gondolom annak is lehet torzító hatása, hogy sok önkormányzat esetében az ellenőrzést csak felszínesen tartották meg, bevallásos alapon. Mindezek ellenére kutatásom célja elsősorban a minél szélesebb körű információk összegyűjtése volt, és a dolgozat témája kapcsán a felmerülő problémáknak a kutatás normatív jellege miatt nagyobb információtartalmat tulajdonítottam, ezért tolódott el kicsit ebbe az irányba az interjúalanyok kiválasztása is.

Az elemzés harmadik irányvonalát a *támogatottak szemszögéből* történő értékelés adta. Két család helyzetét vizsgáltam kutatásom során. Az egyik hatgyermekes család esetében az édesanyával készítettem interjút, ők részesültek támogatásban, a másik nyolcgyermekes család esetében pedig fókuszcsoporthoz vizsgálatot készítettem a család felnőtt tagjaival, ők jelenleg nem végeznek háztáji gazdálkodást.

Az önellátó termelésbe kezdett családban rendelkeztek termelési tapasztalattal. A vetőmagot elvetették, az állatokat felnevelték. Elmondásuk szerint viszont a takarmány előteremtése sokszor okoz gondot számukra. Élelmiszer szükségletük több mint felét most sem a háztáji termelés adja. Jövedelmi szegénységüket csak korlátozott mértékben enyhíti a mini háztáji, azonban közvetett hozadék is volt a háztáji termelésnek. A környéken élők látták, hogy szépen gondozzák a kertjüket és gondoskodnak a háziállatokról, ezért egyre több alkalmi mezőgazdasági munkára kéri fel a családfőt.

Láthattuk, hogy interjúalanyaim rendelkeztek a gazdálkodáshoz *szükségek kulturális tőkével*, és a megfelelő eszközökkel. Véleményem szerint ez nagyban hozzájárul ahhoz, hogy tudtak élni a támogatás nyújtotta lehetőséggel. A gazdálkodás közvetlen módon csak nagyon korlátozott mértékben növelte *gazdasági tőkéjü-*

egy héttel később érkezett a takarmány, mint az állatok, ami miatt sokan egyszerűen ez alatt az idő alatt nem etették őket. Emiatt is sok állat elpusztult. Amellett, hogy az állatok tartása tökeigényes, az állatok ára is magasabb a vetőmagnál, így ők gyakrabban cseréltek gazdát is.

²²Bakson a családsegítők rendszeres látogatásai, tudatos közösségépítés, az ellenőrzés kilátásba helyezése volt az előzménye az akciónak, ahol az ellenőrzések után 90 százalékos sikerességet állapítottak meg. Az ároktói önkormányzat aktív kapcsolatban van a Magyar Vöröskereszttel, akikkel rendszeres támogató akciókat szerveznek a településen. Kömlőn a helyi baba-mama klub szervezői is segítettek a támogatottaknak. Nagydoboson is alapvetően jók voltak a tapasztalatok, itt a polgármester tartott a támogatottaknak rögtönzött oktatóprogramot az adományok kiosztása előtt.

ket, azonban közvetett módon mégis elindult egy erre irányuló pozitív változás, hiszen a családfő pont ennek köszönhetően kapott több munkát a környéken élőtől.

A másik család nyolc gyermeket nevel a dóci tanyavilágban. Elmondták, hogy már a napi élelmiszerszükségletük fedezése is sokszor problémát jelent számukra. Korábban próbálkoztak önellátó gazdálkodással, kaptak vetőmagot és csirkéket is. A magok egy része kikelt, a csirkéket viszont ellopták. Gondolkodtak azon, hogy önerőből újra megpróbálkoznak vele, de eddig még mindig másra kellett a pénz. Nem biztosak abban sem, hogy rendelkeznek a megfelelő termelői tudással. A gazdálkodás eredményességét bizonytalannak tartják, mint ahogy az egész jövőt is.

Érdekes elemzési szempontot vetett fel számomra, hogy az édesanya rendelkezik okostelefonnal és hozzá tartozó mobilinternet előfizetéssel is. Az internetelérést első ránézésre valószínűleg senki sem sorolná az alapvető, abszolút szükségletek közé. Ennek ellenére az édesanya a gyerekek ruháit, bútorokat, tankönyveket, háztartási eszközöket, élelmiszer szükségletük nagy részét az internet segítségével szerzi meg. Több mint 25 internetes fórum és hirdetési oldal aktív tagja. Vagy adományok, vagy barter formájában szerzi meg ezeket a különféle internetes közösségek segítségével. Számukra az internetkapcsolat azt az eszközt jelenti, amellyel kielégíthetik alapvető szükségleteiket, épp ezért az előfizetés minden egyéb kiadással szemben előnyt élvez minden hónapban. Az internetes kommunikáció egy nagyon produktív *virtuális társadalmi tőke* felhalmozásához vezetett az édesanya esetében, amely segítségével sokkal gyorsabban, hatékonyabban és célzottabban ki tudják elégíteni szükségleteiket.

Összességében a kezdeményezéssel kapcsolatban arra a következtetésre jutottam, hogy *megfelelő háttértámogatások híján a lehetőség eleve csak bizonyos családok számára válik kihasználhatóvá*. Esetükben eleve adottak olyan potenciálok (termelési tapasztalat, megfelelő környezet, kitörni akarás), amelyek aktivizálásához katalizátorként járul hozzá az adomány. Azok számára, akik nem rendelkeznek ezekkel, csak nagyfokú külső szervezethez, kulturális és társadalmi tőkéjük külső segítségével történő tudatos bővítése útján válik valódi segítséggé. Ezek hiányában nincs birtokukban az a Sen-i értelemben vett képesség, ami kimozdíthatná őket jelenlegi helyzetükből.

Logisztikai szempontból is akadnak hiányosságok (például abban az esetben, amikor a takarmány egy héttel az állatok után érkezik), illetve szorosabbra lehetne fűzni az együttműködést az önkormányzatokkal, helyi szakértők bevonása is indokolt lenne bizonyos esetekben.

A különféle programok és kezdeményezések bemutatása során végig próbáltam a kapcsolatot tartani a dolgozat elején bemutatott elméleti háttérrel. Az egyes fejezetek végén megpróbáltam ezek figyelembevételével levonni következtetéseimet, azonban az elmélet és a gyakorlati példák kapcsolatának általános összesítésére eddig még nem került sor. A következő fejezetben, a dolgozat összefoglalása kapcsán fog megtörténni ez.

6. Következtetések

A szociális földprogram, a Tandem program és a Minden Gyerek Lakjon Jól! kezdeményezés esetében is a mélyszegénységben élők önellátó gazdálkodása a központi elem attól függetlenül, hogy állami, egyházi vagy civil kezdeményezésre jött létre. Ennek ellenére mindegyik programban más helyet foglal el. A *Minden Gyerek Lakjon Jól!* kezdeményezés esetében *maga az önellátó gazdálkodás a cél*, illetve ehhez szorosan kapcsolódóan a hátrányos helyzetű gyermekek megfelelő mennyiségű és minőségű *élelmiszerhez jutása*. A *szociális földprogram* esetében már *a támogatottak köréből való kikerülés első lépéseinek eszközeként* értelmezik az önellátó gazdálkodást. A *katymári példa* és a *Tandem* program kunszentmártoni példája szintén *eszközként* tekint az önellátó gazdálkodásra, azonban esetükben ez csak egy olyan tevékenység, ami köré csoportosítani lehet más, olyan tevékenységet, amelyek a jövedelmi szegénységen túllépve *komplex módon* próbálják kiemelni a támogatottakat a mélyszegénységből.

Az eredmények vonatkozásában elmondhatjuk, hogy a támogatottak *gazdasági tőkéje* mindhárom esetben csak *korlátozott mértékben gyarapodott*. A működtetés anyagi feltételei sok esetben nem adóttak, épp ezért az olyan tőkeigényesebb tevékenységek, mint például az állattartás, megfelelő segítség vagy kiegészítő kereset nélkül nehezen valósulnak meg.²³ Összességében elmondható, hogy *a programok gazdasági és fenntarthatósági szempontból mért sikeressége erősen mérsékelt*.

Mindezek ellenére úgy gondolom, hogy az erősen *mérsékelt sikeresség csak közvetlen, gazdasági szempontból mondható el és csak a rövid távú hatásokra jellemző*, a dolgozat alaptézise pedig éppen az volt, hogy nem elegendő csupán ennek a nézőpontnak a használata. Ez igaz az értékelésére is és véleményem szerint ezt indokoltá tették a kutatásom során kapott eredmények is. Eltérő mértékben ugyan, de a programok szociológiai és pszichológiai szemszögből mért pozitív hatásai nyilvánvalóvá váltak számomra. A támogatottak Amartya Sen értelmezésében vett képessége is egyértelműen gyarapodhat (és számos esetben gyarapodott is) egy ilyen támogató program megvalósulása következtében, és szubjektív jóllétük is növekedhet.

Ezek az eredmények viszont nagyon *nehezen mérhetőek*, és a *pozitív hatások általában hosszú távon*, akár generációkkal később jelentkeznek. Ebből következik, hogy a programok működőképességének ellenőrzése és nyomon követése is nehéz feladat. Ez leghatékonyabb módon *kis közösségek* esetében *decentralizált* módon, *személyes kapcsolattartás* révén, *szakmaközi együttműködés* segítségével valósulhat meg. Ezek megléte esetén úgy gondolom a *hatások már azelőtt láthatóak lesznek*,

²³ Lásd: Minden Gyerek Lakjon Jól!

*mielőtt azok gazdaságilag mérhetővé válnának.*²⁴ Tehát ezek alapján elmondhatjuk, hogy a programok, ha nem is gazdasági szempontból, de bizonyos nézőpontokból sikeresnek tekinthetők. Következő fontos kérdés, hogy mik ezek a szempontok és összességében melyek azok a tényezők, amelyek hozzájárulhatnak egy program sikerességéhez.

A *tradíció*, illetve a támogatottak esetében elsősorban a termelési tapasztalat *megnöveli a sikeresség esélyeit, de önmagában ez kevés*. Például Kunszentmárton is tradicionális agrártelepülés, mégsem voltak mindenki számára adottak az önellátó gazdálkodás működtetésének anyagi és szellemi feltételei. Az *elhivatottság* nem úgy jelentkezik, mint az ökotanyák esetében. Itt főleg csak *motiválhatóságról* beszélhetünk, ami már a programokba való bekapcsolódás tényét is befolyásolhatja, és hiánya menetközben felléphet erős korlátozó tényezőként. A támogató programok esetében azonban ezek csupán adalékok, a kutatásaim alapján arra a következtetésre jutottam, hogy a *szervezettség és a komplexitás* az, ami a fő szerepet játssza. Egy program megszervezése esetén olyan elemeket is figyelembe kell venni, mint a támogatottak képességei, kulturális és társadalmi tőkéje, ezek fejlesztésének lehetősége, a támogatottak habitusa és szükségletei. Nem elég a jövedelmi és vagyoni korlátaik figyelembevétele. Ez egyértelműen kirajzolódik, ha a Minden Gyerek Lakjon Jól! kezdeményezést összehasonlítjuk a katymári és a kunszentmártoni példával.

A két lokális program esetében tudatosan próbálták gyarapítani a támogatottak *kulturális és társadalmi tőkéjét*. A kulturális tőke esetében beépítették az elméleti oktatás mellé a gyakorlati tudás megszerzésére irányuló tevékenységeket. Katymár esetében nemcsak a támogatottak inkorporált kulturális tőkéje, hanem az intézményesült kulturális tőkéje is gyarapodott, hiszen a támogatták az okleveles képzéseket is. Mindkét program esetében elindult egy *spontán társadalmi tőke felhalmozás* is. Katymáron a Gyerekházat látogató édesanyák között, a kunszentmártoni példa esetében pedig a vallás segítségével vált közösséggé a támogatottak csoportja. Úgy gondolom ez már egyfajta sikerként értelmezhető, hiszen a spontán felhalmozódó társadalmi tőke jó eséllyel a program keretein kívül is működőképes lesz. Amellett, hogy a támogatottak élvezhetik a társadalmi tőke által nyújtott kedvező hatásokat, fontos elem, hogy ez egy a többségi értékrendhez jobban illeszkedő közösség, nem úgy, mint a például szegregált területek közösségei.

Láthattuk azt is a különböző szegénységelméletek kapcsán, hogy közösségeknek saját normarendszerük van, amely részben az egyéni képességek összességén alapul. A mélyszegénységben élők normarendszere nem minden esetben van összhangban az adott társadalom normarendszerével.²⁵ Ha az egyén tartósan tovább sze-retne lépni a közösség normarendszerén, közelítve az integrációs zóna "konform" rendszeréhez, képességeit ezentúl ehhez kell mérnie, ami magában hordozza a koc kázatot, hogy nem tud megfelelni, önbecsülése (Rawls 1971) sérülhet.

²⁴ Többek között ezért is tartottam indokoltnak a kutatási téma kapcsán a kvalitatív módszerek alkalmazását.

²⁵ Underclass, milió koncepció, szegénység kultúrája (Lewis)

Mind úgy gondolhatjuk, hogy egy háztáji gazdálkodás sikeres működtetése jót tene a támoga-tott önbecsülésének, azonban akik nem a mélyszegénységben élnek egy más prefe-renciarendszer szerint értékelnék. A bemutatott programok azért is voltak egyedülál-lóak, mert amellet, hogy az *individuális képességeket is igyekeztek kiterjeszteni, egy integrált normarendszeren alapuló közösség létrejöttéhez is hozzájárultak*, amely később képes lehet önmaga szabályozására, és mindezt a többségi társadalom elvá-rásaihoz igazodva tudja megtenni.²⁶

Akár a közösségi aktivitást, akár a kulturális tőke felhalmozását nézzük, fel-tűnt a példák vizsgálata kapcsán, hogy a programgazdák mellett *nagyon fontos sze-replők az édesanyák*. Ez úgy gondolom az életszervezési és demográfiai tényezőkön túl a motiválhatósággal is szoros kapcsolatban áll. Két mélyszegénységben élő csa-lád sorsával sikerült megismerkednem a kutatás során. Az egyik családban hat, a másik családban nyolc gyerek nevelkedik. A szegénység pszichológiai vonatkozása-ival foglalkozó fejezetben megemlített *jelenre orientált habitus* egyértelműen látszott mindkét család esetében. A jövőt bizonytalanak értékelték, épp ezért *minden jövőre vonatkozó lehetőség az idő függvényében, erősen fokozott mértékben diszkontálódott*. Egyedül az édesanyák esetében jelent meg a hosszú távú, előre átgondolt tervezés, mégpedig a gyerekek jövője vonatkozásában. Ez persze a képességek hiányában nem mindig tud kibontakozni, de megfelelő irányítás és támogatás mellett ez a motiváció produktívvá válhat. Ez, mint láthattuk tárgyiasulhat például egy önellátó gazdálkodás formájában is. Nyilván ezek a szerepek és attitűdök családonként eltérőek lehetnek, mégis a tapasztalatok alapján és a programgazdák szerint is egy ilyen támogatási mód esetében érdemes első körben az édesanyákat bevonni.

Ha a támogatottak motivációiról beszélünk, mindenképp meg kell említenünk a *szükségleteket*. A szükségletelméletek tanulmányozása és a gyakorlati példák elemzése esetén is egyértelművé válik, hogy alapvető szükségletek léteznek, és bár ezek körét az elméletek különbözőképp határolják le, abban mégis egyet értenek, hogy a szükségletek között felállítható egyfajta hierarchia. A példák kapcsán két fontos dolog vált számomra láthatóvá a szükségletekkel kapcsolatban. Az egyik a már említett *idő-tényező*. A mélyszegénység esetében egy jövőben bekövetkező, a szükséglethierarchia alapvető szükségekhez közelebb álló fokán elhelyezkedő szük-séglet kielégítésének lehetőségét jellemzően kevesebbre értékeli, mint egy időben hozzájuk közelebb álló, kevésbé alapvető szükséglet kielégülését. Egy önellátó gaz-dálkodás megvalósítása hiába lehet feltétele a táplálkozás iránti szükségletek kielé-gítésének a jövőben (ami a létezésünk feltétele, tehát nagyon fontos alapvető szük-

²⁶ Ez a közösség persze még nagyon messze van az ökotanya hálózattól, ahol már egy hatékony és gaz-daságilag is fenntartható közösségi munkamegosztás jött létre

séglet), a bizonytalanságok és egyes elméletek szerint a kognitív terhelés miatt nagyobb értékkel bír egy jelenben kilátásba helyezett szükséglet kielégítés.²⁷

Másik fontos elem a szükségletek vizsgálatakor az *alternatív szükséglet-kielégítési módok* figyelembe vétele. A dóci család példája kapcsán láthattuk, hogy az internetet választották egyes szükségleteik kielégítésének eszközéül. Ha ennek segítségével sokkal hatékonyabban, kevesebb befektetéssel tudják kielégíteni szükségleteiket, nem lesznek motiváltak arra, hogy egy nagyobb befektetést igénylő szükséglet-kielégítési módot válasszanak.

7. Összefoglalás

A bemutatott elméletek és gyakorlati példák kapcsán kutatási lehetőségeim korlátai ellenére is láthattuk, hogy az önellátó gazdálkodás, mint méltányos és hatékony támogatási metódus alkalmazása messze túlmutat azon, hogy vetőmagot és háziállatokat biztosítunk a támogatottaknak. Úgy gondolom egyértelművé vált, hogy a háttérben számos olyan elem húzódik meg, amely nem értelmezhető csupán egy vagy két diszciplína keretei között. Ez a hatások többségére is igaz, és mint láthattuk ezek főleg hosszú távon jelentkeznek és nehezen mérhetőek. Mindezek ellenére mégis vannak biztató és pozitív jelek, még akkor is, ha ezek elsődlegesen lokális szinten, a támogatottakkal személyesen kapcsolatot tartó programgazdák és szakemberek számára mutatkoznak meg. Ezek, mint láthattuk fokozottabban fordulnak elő olyan programok esetén, ahol komplex módon törekednek (ha nem is tudatosan) az olyan elemek beépítésére, mint a támogatottak kulturális és társadalmi tőkéjének növelése, a támogatottak Sen értelmezésében vett képességeinek bővítése, motivációjuk, önbecsülésük növelése, szükségleteik figyelembevétele.

Összességében úgy gondolom, hogy a rurális térségekben élő deprivált rétegek esetében mindenképp lehetnek pozitív hatásai egy önellátást ösztönző programnak, azonban ehhez nagyon körültekintő, felelősségteljes és a gazdasági dimenziókon túlmutató tervezés szükséges. A programok kidolgozóinak és a programgazdák-nak a felelőssége véleményem szerint óriási. A különféle gazdasági modellek, politikai döntések, társadalomtudományi elméletek megértésekor és alkalmazásakor szem előtt kell tartanunk, hogy a fogyasztó, az állampolgár, a kiilleszkedett vagy a deviáns mögött emberek vannak és minden emberi élet egyedi, megismételhetetlen és értékes. Épp ezért, ha kezünkben van az eszköz a jelentkező problémák orvoslására, azt használunk, és adott esetben tökéletesítenünk, fejlesztenünk kell. Ez a dolgot a kutatás teljes körű elvégzésének (ha egyáltalán lehetséges ez) hiányában is, a multidiszciplináris tudományok normatív alkalmazásával ezt hivatott elősegíteni. Úgy gondolom, kiindulópontként mindenképp hasznosítható eredményeket kaptunk

²⁷ A kunszentmártoni példa esetében is csak 12 támogatott család maradt a 70 megszólítottból, mikor kiderült, hogy nem azonnal jutnak hozzá az adományokhoz, hanem azt maguknak kell megtermelni, és kézzelfogható eredménye csak hónapok múlva lesz.

a dolgozat végére, és további kutatómunkák kiegészítésével a jövőben egy átfogó és hasznos alapként szolgálhat önellátást ösztönző támogatási programok kidolgozása és gyakorlati megvalósítása esetén. A kutatási következtetések fényében objektívebben értelmezhetőek a médiában gyakran megjelenő Minden Gyerek Lakjon Jól! támogatási akció köré csoportosuló jelenségek is.

Ennek fényében elmondhatjuk, hogy hiába adunk hálót hal helyett, ha nem tudják, hogyan kell halászni, ha nincs miben hazavinni a zsákmányt, ha nincs, aki segítsen, ha nincs a környéken folyó, vagy ha egyszerűen csak nem szeretik a halat, valószínűleg nem sok eredménye lesz.

Felhasznált irodalom:

- Andorka R. – Spéder Zs. (1994): Szegénység a 90-es évek elején. In: 1994, Andorka R., Kolosi T., Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi riport*. TÁRKI, Budapest, 74–106. o.
- Bartal A. M. (2001): *A szociális földprogramok-avagy az aktív foglalkoztatás- és szociálpolitika alternatívái a rurális térségekben*. Acta Civitalis, Budapest.
- Bokor Á (1987): *Szegénység a mai Magyarországon*. Magvető Kiadó, Budapest. Bourdieu, P. (1986): Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In Angelusz R. (szerk) *A társadalmi rétegződés komponensei*. Új Mandátum, Budapest, 138-155. o.
- Castel, R. (2000): *The Roads to Disaffiliation: Insecure Work and Vulnerable Relationships*. Blackwell, London.
- Coudouel, A. – Hentschel, J. S. – Wodon, Q. T. (2002): *Poverty Measurement and Analysis, in the PRSP Sourcebook*, World Bank, Washington.
- Dennis, I. – Guio A. C. (2003): *Poverty and social exclusion in the EU after Laeken*. Eurostat kiadvány, Statistics in Focus, 2003, 8.
- Doyal, L. – Gough, I. (1991): *A Theory of Human Need*. Macmillan, London.
- Fahey, T. (2010): *Poverty and the Two Concepts of Relative Deprivation*. University College Dublin, Working Paper 10, 1.
- Farkas Zs. (2013): *A vidéki szegénység mérséklését szolgáló programok lokális tanulságai Katymáron (Esettanulmány)*. MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Vidékkutatás 2012-2013, Budapest.
- Ferge, Zs. (2003): *A szociálpolitika értelmezése*. Szocháló. Társadalomtudomány online.
- Fleck G. – Szuhay P. (2013): „Reménybenk” A mélyszegénységben élő családok vállalkozási támogatásának lehetőségei. In Kovács K. – Váradi M. M. (szerk): *Hát-rányban vidéken*. Argumentum, Budapest, 171-195. o.
- Frey, B.S. – Stutzer, A. (2002): What Can Economists Learn from Happiness Research? *Journal of Economic Literature*, 40, 402–435. o.
- Guardiola, J. – García-Munoz, T. (2006): *Subjective well-being and basic needs: Evidence for rural Guatemala*. University of Granada.

- Kornai, J. (1993): "Transformational Recession; A General Phenomenon Examined Through the Example of Hungary's Development," Harvard Institute of Economic Research Working Papers 1648, Harvard - Institute of Economic Research.
- Kozma J. (2003): A szegénység pszichológiai vonatkozásai. *Esély* 2003, 2, 15-30. o.
- Ladányi J. – Szelényi I. (2004): Roma etnicitás és társadalmi kirekesztettség. In Fedinec Cs.(szerk.) - *Nemzet a társadalomban*. Teleki L. Alapítvány, Budapest. 29-46. o.
- Lannert J. (2003): A továbbtanulási aspirációk társadalmi meghatározottsága. In Lannert J. (szerk): *Hogyan tovább? Pályaválasztási elképzelések Magyarországon*. Országos Közoktatási Intézet, Budapest.
- Lewis, O. (1968): *Sanchez gyermekei*. – Európa, Budapest.
- Mani, A. – Mullainathan S. – Shafir E. – Zhao J. (2013): Poverty Impedes Cognitive Function. *Science*, 2013, 08, 976-980. o.
- Maslow, A. H. (1987): *Motivation and Personality*. Harper and Row, New York.
- Murray, H. A. (1938): *Explorations in Personality*. Oxford University Press, New York.
- Rawls, J. (1971): *Az igazságosság elmélete*. Osiris, Budapest (1997).
- Rowntree, S. B. (1991): *Poverty. A study of town life*. Macmillan. London.
- Róbert P. (1997): Foglalkozási osztályszerkezet: elméleti és módszertani problémák. *Szociológiai Szemle*, 2, 5, 48. o.
- Sen, A. (1997): Inequality, unemployment and contemporary Europe. *International Labour Review*, 136, 2, 155-171. o.
- Sen, A. (2003): *A fejlődés, mint szabadság*. Európa, Budapest.
- Spéder Zs. (2002): *A szegénység változó arcai*. Századvég, Budapest
- Stewart, M. (2001): Depriváció, romák és az underclass. *Beszélő*, 7-8, 82-95. o.
- Szoboszlai Zs. (2001): A szociális földprogramok hatékonysága. *Esély*, 3, 110-115. o.
- Tausz K. (2006): *A gyermeki szükségletek*. Gyerekszegénység elleni program. MTA kiadvány, Budapest.
- Townsend, P. (1997): *Poverty in the United Kingdom*. Penguin Books, Middlesex.
- Yunus, M. (1997): *Banker to the Poor: Micro-Lending and the Battle Against World Poverty*. Public Affairs, New York.

Internetes források

- <http://minden.cartmen.hu/eredmenyek>, Letöltve: 2014. 11. 04.
- http://hvg.hu/itthon/20110803_minden_gyerek_lakjon_jol_allatok/http://nol.hu/belfold/eldadta_k_a_jotekonysagi_csirkeket_-1157641, Letöltve: 2014. 11. 04.
- <http://www.origo.hu/itthon/20110803-elfogynak-az-adomanyba-kapott-allatok-borsodabaujzemplen-megyeben.html>, Letöltve: 2014. 11. 04.
- <http://www.grameen-info.org/>, Letöltve: 2014. 10. 16.
- www.inno-serv.eu/katymar, Letöltve: 2014. 11. 01.